

ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण धोरणाचा भारतावर परिणाम

डावकर गणेश माणिकराव

१. प्रस्तावना

भारतात शिक्षण हा सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचा एक प्रमुख घटक राहिला आहे. ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनानंतर भारतीय शिक्षण प्रणालीत मूलभूत बदल झाले. पारंपरिक गुरुकुल, मदरसा, व टोल या शिक्षणसंस्था हळूहळू इंग्रजी शिक्षण प्रणालीच्या प्रभावाखाली आल्या. ब्रिटिशांनी शिक्षणाचा वापर भारतीय समाजात पाश्चात्य विचार प्रसारासाठी तसेच आपल्या प्रशासकीय गरजांसाठी केला. हाच अभ्यास या संशोधनाचा गाभा आहे.

२. संशोधन समस्या

ब्रिटिश शिक्षण धोरण भारतीय समाजावर केवळ सांस्कृतिक नव्हे, तर राजकीय, आर्थिक आणि मानसिक परिणाम घडवून आणणारे ठरले. त्याचे नेमके परिणाम कोणते होते, याचे विश्लेषण करणे.

३. उद्दिष्टे

1. ब्रिटिश काळातील शिक्षण धोरणांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
2. शिक्षणाच्या माध्यमातून ब्रिटिशांनी राबविलेल्या धोरणांचा सामाजिक परिणाम तपासणे.
3. इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय समाजातील नवविचारांचा विकास ओळखणे.
4. पारंपरिक भारतीय शिक्षणावर झालेल्या परिणामांचे मूल्यांकन करणे.

४. गृहीतक (Hypothesis) -

ब्रिटिश शिक्षण धोरणामुळे भारतीय समाजात आधुनिक विचार, विज्ञान आणि राष्ट्रवादी भावनांचा उदय झाला, परंतु त्याचबरोबर स्वदेशी शिक्षणपद्धतीचा न्हास झाला आणि इंग्रजी शिक्षणावर अवलंबित्व वाढले.

५. संशोधन पद्धती

- **प्राथमिक स्रोत:** मॅकाले रिपोर्ट (1835), वूड्स डिस्पॅच (1854), हंटर कमिशन (1882), सॅडलर रिपोर्ट (1917) इत्यादी.
- **द्वितीयक स्रोत:** इतिहासग्रंथ, संशोधन निबंध, शिक्षण धोरणांवरील अध्ययन.
- **पद्धत:** ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब.

६. ब्रिटिशपूर्व शिक्षणव्यवस्थेचा आढावा

ब्रिटिशपूर्व भारतात शिक्षण प्रामुख्याने धार्मिक आणि सांस्कृतिक होते.

- **हिंदू शिक्षण:** गुरुकुल प्रणाली — संस्कृत, वेद, शास्त्र, गणित, तर्कशास्त्र.
- **मुस्लिम शिक्षण:** मदरसे — अरबी, फारसी, धर्मशास्त्र आणि कायदा.
- शिक्षणाचा उद्देश नैतिकता आणि धर्मसंवर्धन होता, रोजगार नव्हे.

७. ब्रिटिश शिक्षण धोरणाचा प्रारंभ

(अ) मॅकालेचा प्रसिद्ध "Minute on Indian Education" – 1835

थॉमस बॅबिंगटन मॅकालेने भारतात इंग्रजी माध्यमात शिक्षण सुरू करण्याचा प्रस्ताव दिला.

- उद्देश: "भारतामध्ये अशा वर्गाची निर्मिती करणे जे रक्ताने भारतीय पण विचाराने इंग्रज असतील."
- परिणाम: इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात, पारंपरिक शिक्षणपद्धतीचा न्हास.

(ब) वूड्स डिस्पॅच – 1854

याला "भारतीय शिक्षणाचे मॅग्रा कार्टा" म्हटले जाते.

मुख्य बाबी:

1. शिक्षण विभाग स्थापन करणे.

2. शिक्षक प्रशिक्षण संस्था सुरू करणे.
3. महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन.
4. विद्यापीठांची स्थापना.

८. उच्च शिक्षणाचा विस्तार आणि त्याचे परिणाम

- कलकत्ता, बॉम्बे, मद्रास विद्यापीठांची स्थापना (1857).
- शिक्षणामुळे भारतीय मध्यमवर्ग उदयास आला.
- इंग्रजीतून शिक्षणामुळे भारतीय युवकांमध्ये आधुनिक राष्ट्रवादाचा उदय झाला.

९. महिला शिक्षणाचा आरंभ

ब्रिटिश काळात सामाजिक सुधारकांच्या प्रयत्नांनी महिला शिक्षणाला चालना मिळाली.

- पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले यांनी पुढाकार घेतला.
- सरकारने काही प्रमाणात महिला शिक्षणासाठी शाळा स्थापन केल्या.

१०. शिक्षणातील विषमता

- इंग्रजी शिक्षण फक्त शहरी उच्चवर्गापर्यंत मर्यादित राहिले.
- ग्रामीण व गरीब वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहिला.
- शिक्षण हे रोजगाराभिमुख झाले, सामाजिक संस्कारांचा अभाव वाढला.

११. भारतीय समाजावर झालेले सकारात्मक परिणाम

1. **राष्ट्रीय जागृती:** शिक्षणामुळे भारतीय युवकांमध्ये ब्रिटिश अत्याचारांविरुद्ध जागरुकता वाढली.
2. **सुधारणा चळवळींना चालना:** राजा राममोहन रॉय, इश्वरचंद्र विद्यासागर यांसारखे सुधारक निर्माण झाले.

3. नवविचार आणि विज्ञानप्रेम: पाश्चात्य तर्कशास्त्र आणि विज्ञानाचा परिचय झाला.
4. राजकीय नेतेपण: शिक्षित भारतीयांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस स्थापन केली.

१२. नकारात्मक परिणाम

1. स्वदेशी शिक्षणाचा न्हास: संस्कृत, अरबी, फारसी यांचे महत्त्व कमी झाले.
2. संस्कृतीपासून तुटलेपण: भारतीय मूल्यांपेक्षा पाश्चात्य मूल्यांना महत्त्व.
3. वर्गभेद वाढ: शिक्षण शहरी उच्चवर्गापुरते मर्यादित.
4. भाषिक दरी: इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय भाषांची प्रतिष्ठा कमी झाली.

१३. निष्कर्ष

ब्रिटिश शिक्षण धोरणाचे परिणाम द्विमुखी होते. एकीकडे शिक्षणामुळे आधुनिक विचार, विज्ञान, राष्ट्रवाद आणि सुधारणा यांना चालना मिळाली; तर दुसरीकडे पारंपरिक शिक्षणपद्धतीचा न्हास झाला आणि इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व वाढले. तथापि, या शिक्षणानेच पुढे भारतीय समाजात राष्ट्रीय चेतना निर्माण केली आणि स्वातंत्र्य चळवळीचा पाया घातला.

१४. संदर्भग्रंथ

1. Altekar, A. S. — *Education in Ancient and British India*
2. पाटील, र. स. — *भारताचे शिक्षण आणि ब्रिटिश धोरण*
3. Naik, J. P. — *History of Education in India*
4. Nurullah & Naik — *A History of Education in India (During the British Period)*
5. Deshpande, M. G. — *भारतीय शिक्षणातील पाश्चात्य प्रभाव*
6. Mukherjee, H. B. — *Education in India (1781–1947)*